

Dragă Domnule și prietene

Respect pentru oameni și cărți

SCRISORI CĂTRE
ARSÈNE HENRY
ministru al Franței la București
(1897–1904)

de la
Sabina Cantacuzino,
Clara Haskil, Maria Pillat,
Anna Kretzulescu-Lahovary,
Maria Cantacuzino și
Olga Cantacuzino-Miclescu

Ediție îngrijită, traducere din franceză,
studiu introductiv și note de
Florin Turcanu

HUMANITAS
BUCUREȘTI

<i>Studiu introductiv</i>	7
<i>Notă asupra ediției</i>	23
Maria Cantacuzino (1902)	27
Sabina Cantacuzino (1910–1940).....	29
Maria Pillat (1919–1928)	155
Anna Kretzulescu-Lahovary (1922–1929).....	178
Olga Cantacuzino-Miclescu (1926)	187
Clara Haskil (1929–1930).....	190

Dosarul de arhivă ce conține majoritatea scrisorilor publicate în acest volum poartă scris pe prima copertă, simplu: *Les amitiés roumaines*. Cel care inserase, în sirul impersonalelor notații clasificatoare, această distonantă expresie cu rezonanță barresiană trebuie să fi resimțit, citind corespondența sosită cu decenii în urmă de la celălalt capăt al Europei, emoția pe care o poate stârni exemplul, venit dintr-un trecut zbuciumat, al statorniciei în prietenie. Datorăm pietății lui Claude Chassain de Marcilly, nepotul lui Arsène Henry, ministrul plenipotențiar al Franței la București între 1897 și 1904, reunirea într-un fond al Arhivelor Naționale Franceze a bogatei corespondențe din care fac parte cele 62 de epistole publicate astăzi.¹

Nu se cunosc multe lucruri despre tinerețea lui Arsène Henry, născut la 14 septembrie 1848, la Limoges, în familia unui funcționar fiscal. După studii de drept, numit avocat la Curtea de Apel din Paris în ultimele luni ale celui de-al Doilea Imperiu, asistă la căderea acestuia, înrolat fiind într-un regiment al Gărzii Mobile, recrutat în departamentul său natal, Haute-Vienne. Rănit la 2 decembrie 1870 în lupta de la Lumeau², la 30 de kilometri

¹⁾ Archives nationales (France), Fonds Arsène Henry, 592AP/1-592AP/2. ²⁾ *La Garde Mobile de la Haute-Vienne pendant la campagne de 1870-71. Rapports de MM. Pinelli et Pérrier*, Limoges, 1871, p. 46.

nord de Orléans, în cadrul unei mai ample bătălii date de Armata Loarei contra prusienilor și bavarezilor, căpitanul Henry este decorat cu Crucea de Cavaler al Legiunii de Onoare. Necrologul său din 1931 menționează că ar fi fost rănit de două ori, ceea ce ar putea explica de ce cunoscutul arhitect Xavier Arsène-Henry îl evoca pe „imprezionantul“ său bunic care citea, într-un fotoliu Louis XIII, cu „mâna sa dreaptă înțepenită, rănită în timpul Comunei [din Paris]“¹.

Înrădăcinată în matricea de violență militară și politică ce a dat naștere celei de-a Treia Republici, cariera lui Arsène Henry urmează liniile de forță ale oportunităților și ambiciozilor pe care noul regim le favorizează în rândul partizanilor săi. Republican convins, căsătorit cu fiica lui Marc Montagut, fost deputat de Dordogne în Adunarea Națională a celei de-a Doua Republici, a cărui carieră parlamentară a continuat și sub Republica a Treia, Arsène Henry urcă el însuși treptele carierei administrative, devenind prefect de Lot-et-Garonne în 1877. Este primul pas dintr-un parcurs prefectoral de două decenii, care îl va mai duce la cârma departamentelor Loiret (1882–1887) și Alpes-Maritimes (1887–1897). Însăși întrarea sa în diplomație, odată cu numirea ca ministru plenipotențiar la București, în 1897, corespunde unui itinerariu rezervat, de obicei, funcționarilor cei mai de încredere ai regimului republican. Diplomat „politic“, recrutat, ca și alți colegi ai săi, din rândul prefectilor sau din cabinetele ministrilor, Arsène Henry va continua astfel să servească Republica într-un mediu în care diplomații de carieră veneau adesea din familii aristocratice. Din acest punct de vedere, cariera lui Henry se aseamănă cu cea a unor contemporani ale căror nume au rămas mai adânc gra-

¹⁾ Xavier Arsène-Henry, *Rentrans, il se fait tard... Le long voyage d'un architecte 1919–1998*, L'Harmattan, Paris, 1999, p. 3.

vate în istoria relațiilor internaționale din *la Belle Époque*, precum Paul Cambon, ambasador la Londra între 1898–1920; Jules Cambon, ambasador la Washington, Madrid și Berlin între 1897–1914, sau Camille Barrère, ambasador la Roma între 1897 și 1924¹.

Deși începută târziu și încheiată după unsprezece ani, această carieră a modelat profund ultima parte a vieții lui Arsène Henry și destinul unora dintre membrii familiei sale. Cadru de întâlnire, de conciliere politică și, tot mai adesea, de fuziune socială între aristocrați și funcționari fără origini nobile, mediul diplomatic al Republicii a Treia în care a intrat Arsène Henry îi va permite acestuia să numere, în cele din urmă, printre copiii săi, un ginere, Henri Chassain de Marcilly, și o noră, Yolande d'Ormesson, de origine aristocratică².

Într-un mediu transnațional precum cel diplomatic, profund marcat, înainte de 1914, de modul de viață aristocratic, de regulile și formele sociabilității acestuia, care solicitau calitățile individuale și talentele unui diplomat fără origini nobile, Arsène Henry pare să fi fost bine servit de însușirile sale. Nu se poate explica altfel buna amintire pe care au lăsat-o la București el și familia sa, nici rețeaua de fideli corespondenți români și străini pe care o pune în evidență arhiva sa personală și care cuprinde peste o sută de scrisori de la unii dintre cei pe care i-a cunoscut în capitala României. Stă mărturie, de pildă, o epistolă primită în noiembrie 1906, doi ani după încheierea misiunii sale la București, de la Zoe Bengescu, doamna de onoare a reginei Elisabeta, care, înainte de a-i transmite salutările suveranei, le evoca pe soția și fiicele lui Arsène Henry, rugându-l: „Salutați-le din partea mea, îmbrățișați-le din partea mea și spuneți-le ce amintire

¹⁾ Christophe Charle, *Les élites de la République: 1880–1900*, Fayard, Paris, 2006, pp. 230–231. ²⁾ Ibidem, pp. 233–234, 347.

caldă, afectuoasă, am păstrat familiei Henry și cum vorbim adesea despre ei toți.¹ Aproape doi ani și jumătate mai târziu, la sfârșitul lui martie 1909, regina Elisabeta trimitea fostului ministru al Franței la București o telegramă prin care se asocia doliului acestuia la moartea soției sale, Magdeleine².

Relațiile cu unii dintre diplomații străini pe care Arsène Henry i-a întâlnit în capitala României s-au prelungit, sub formă epistolară, ani de zile. Ultima scrisoare primită de la marchizul de Pallavicini, ministrul Austro-Ungariei în România între 1899–1906, datează din martie 1930; fostul ministru plenipotențiar al Rusiei, Mihail Nicolaevici de Giers îi scria încă, în 1929, vechilului său coleg francez de la București. Tot până în 1929 se prelungește și corespondența lui Arsène Henry cu familia lui John Gordon Kennedy, ministrul al Marii Britanii la București între 1897–1905, decedat cu puțin înaintea Primului Război Mondial.

Nu putem să nu observăm că, după plecarea sa din România, corespondența – atât cât s-a păstrat – pe care Arsène Henry o primește din această țară este, prin esență, feminină. Fără a cădea în vechiul stereotip al caracterului mai curând „feminin“ al practiciei epistolare, rămâne faptul că martorele, dar și păstrătoarele legăturilor dintre Henry și diferite familii românești sunt corespondentele sale, iar personalitățile masculine pe

¹⁾ „Faites-leurs mes amitiés, embrassez-les pour moi, et dites-leurs à toutes, quel souvenir chaud, affectueux, nous avons gardé de la famille Henry et comme nous parlons souvent d'eux tous!“ – scrisoare din 11 noiembrie 1906, Archives nationales (France), Fonds Arsène Henry, 592AP/1, Dossier 2, Intitulé „Le Palais 1900–1909“, doc. 4. ²⁾ Scrisoare a lui Ioan Kalinderu, administrator al Domeniilor Coroanei, către Arsène Henry, datată 20 martie/ 2 aprilie 1909, Archives nationales (France), Fonds Arsène Henry, 592AP/1, Dossier 2, Intitulé „Le Palais 1900–1909“, doc. 5.

care le cunoscuse – Ion I.C. Brătianu, medicii Ion și Constantin Cantacuzino sau diplomatul Alexandru-Emanoil Lahovary – nu apar decât sub pana acestora.

Numele lui Arsène Henry figurează în treacăt, o singură dată, în amintirile principalei sale corespondente românce, Sabina Cantacuzino¹. În partea din memorii consacrată perioadei războiului, sora lui Ion I.C. Brătianu nu-l pomenește pe corespondentul ei francez, deși s-au păstrat de la ea 9 scrisori din perioada 1915–1919, foarte probabil mai puține decât cele pe care i le-a trimis. Scrisorile din anii 1920, populate de amintiri, pe care Sabina Cantacuzino, sora ei, Maria Pillat, sau Anna Kretulescu-Lahovary, soția fostului ministru român la Paris, Alexandru-Emanoil Lahovary, le trimit lui Arsène Henry, aruncă asupra relațiilor dinainte de război cu acesta suficientă lumină pentru a ne îngădui să credem că epistolele lor cele mai timpurii s-au pierdut. Aflăm, de pildă, că Maria Pillat coresponda și ea înainte de 1914 cu fostul ministru francez la București², deși nici una dintre scrisorile ei anterioare anului 1919 nu ne-a parvenit. Singura scrisoare de dinainte de război păstrată de la Sabina Cantacuzino și datând din 1910 ne lasă să întrevedem ce însemna această corespondență din ultimii ani ai unei *Belle Époque* pe care autoarea o va privi apoi ca pe o vârstă de aur. O corespondență prin care diplomatul, retras din activitate în 1908, continua să se informeze despre oamenii pe care îi cunoscuse și mediile pe care le frecventase la București. Un substitut al conversațiilor intrerupte, al căror fir așteaptă să fie reînnodat. Micul univers al Curții Regale este evocat ca între doi obișnuiți ai acestui mediu; amintirea încă apropiată a prezenței lor comune în saloaanele reginei Elisabeta aduce o notă de complicitate pe

¹⁾ Sabina Cantacuzino, *Din viața familiei Ion C. Brătianu: 1821–1891*, ediția a III-a revăzută, Humanitas, București, 2013, p. 156.

²⁾ Scrisoare a Sabinei Cantacuzino din 30 ianuarie 1910.

care o vom regăsi până la sfârșit sub pana Sabinei Cantacuzino. „Singurul dintre [diplomații străini] căruia îi place muzica este Ministrul Beccaria“, își informează ea corespondentul în februarie 1910 ca pentru a se amuza, împreună, de această stare de lucruri. Legătura dintre mediile diplomatice de la București și concertele patroneate de regina Elisabeta, supuse adesea unor obligații protocolare pe care ministrul de atunci al Germaniei în România le-a ironizat în scrisorile sale¹, pare să-i fi unit într-o fericită memorie comună pe Sabina Cantacuzino și pe Arsène Henry. Amândoi prețuiau „audițiunile intime“ organizate de regină pentru un număr restrâns de invitați, pe care Sabina Cantacuzino le evocă în amintirile sale: „Cine n-a fost admis, în intimitate, la audițiunile muzicale ale reginei Elisabeta nu-și poate făuri o idee de farmecul ei, de ambianța ce crea și de atmosfera artistică din acel salon [...]. Uneori erau audițiuni mari, cu mulți invitați [...]; dar cele intime erau cele prețioase, căci nu mai era program stabilit, regina cerea ce dorea, adeseori se așeza la clavir și acompania. Sub influența ei, simțind cât era de vibrătoare, artiștii se întreceau și scoteau din instrumentul lor accente neînchipuite.“² În amintirea acestor momente, împărtășite cu Arsène Henry, reînviate în corespondența lor, va face Sabina Cantacuzino gestul delicat pe care ni-l descoperă scrisorile ei Tânzii, de a dărui bătrânlui său prieten, în 1929, pendula din salonul de muzică al reginei, pe care o primise ea în săși drept amintire, de la regele Ferdinand, după moartea mătușii acestuia.

Timpul fericit dinainte de 1914 nu ni se înfățișează în această corespondență, esențialmente interbelică, decât ca amintire filtrată de experiența războiului mondial și

¹⁾ Kiderlen-Wächter, der Staatsmann und Mensch: Briefwechsel und Nachlaß, Ernst Jäckh (ed.), Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart/Leipzig, 1924. ²⁾ Sabina Cantacuzino, *op. cit.*, pp. 169–170.

a urmărilor sale. „Doisprezece ani de absență – și ce ani!” exclamă Sabina Cantacuzino în scrisoarea sa din iulie 1925 după reîntâlnirea, îndelung amânată, cu Arsène Henry. Ultima lor întâlnire avusese loc în 1913, într-un „trecut [care] îmi pare un vis frumos”¹, după cum mărturisea ea. Un trecut a cărui amintire se concentrează în jurul a două nume: Paris și Chambon². Dacă după război avea să-l revadă pe fostul diplomat în Parisul după care Tânjise timp de peste un deceniu, sejurul lor comun la Chambon nu se va repeta. În scrisorile din anii 1921–1924 memoria acestui sejur în Dordogne revine și se amplifică, pe măsură ce reîntâlnirea cu Arsène Henry se lasă așteptată. „De câte ori, de când știu că vă aflați la Chambon, gândul meu nu a plecat să vi se alăture și [...] trei sau patru imagini îmi trec prin fața ochilor când îmi închipui cum stați acolo, înconjurat de copiii dumneavoastră: plimbarea noastră în automobil până la Brantôme, botezul micului Jean, la care ne-am dus în cupeu, și mai ales minunata seară în care, cu ușile și ferestrele salonului deschise către grădina scăldată în clarul de lună, Jeanne la pian, acompaniind-o din umbră [...] pe Domnișoara Picquart care cânta sotto-voce, atât de captivant, melodii cubaneze. Sunt imagini de vis, pe care un mare uragan le-a spulberat de atunci, dar a căror amintire rămâne aceeași.”³ După moartea mamei și a soțului ei, atunci când revine singură la Florica – „melancolică întoarcere la amintirile mele și la cei dragi care au plecat dintre noi” –, împărțindu-și timpul între plimbările în natură și „lungi ceasuri de singurătate ocupate cu punerea în

¹) Scrisoare a Sabinei Cantacuzino din 19 iulie 1921. ²) Le Chambon, reședința de vară a lui Arsène Henry, situată în sud-vestul Franței, pe malul râului Isle, în apropiere de orașul Périgueux (departamentul Dordogne). Arsène Henry moștenise această reședință de la socrul său, Marc Montagut. ³) Scrisoare a Sabinei Cantacuzino din 15 septembrie 1924.

ordine a hârtiilor familiei¹, sora cea mare a Brătienilor știe, scriind lui Arsène Henry, că Chambon rămâne încă ceea ce Florica a încetat, în ochii ei, să mai fie: centrul de gravitație și locul regăsirii de sine al unei întregi familii, conștientă și mândră de istoria ei. „Niciodată nu ne vom mai găsi reuniți cu toții la Florica“, mărturisește ea în ianuarie 1923.²

Xavier Arsène-Henry evocă și el „le Chambon“ ca loc al reuniunilor de familie prin excelență; bunicul său trona în mijlocul invitaților, strânși cu toții în „biblioteca cea mare“, „o lume de adulți care nu se interesa decât de Mozart sau de Claudel“ și care împărtășea sau mima fascinația pentru muzică a stăpânului casei. „Muzica! Eram condamnat să mă așez la sfârșitul după-amiezii, în cea mai mare liniște, nemîșcat, cu un aer inspirat, pentru a o asculta pe Madeleine Picard care cânta liedurile lui Schumann zâmbind bunicului meu. În alt an era Clara Haskil, al cărei pian fusese transportat până acolo pentru această ocazie.“³

Imaginea de confident a lui Arsène Henry, aşa cum reiese din epistolele Sabinei Cantacuzino și ale surorii sale Maria, completează trăsăturile unei figuri de patriarh binevoitor care se bucură de încrederea și de afecțiunea lor. În scrisorile celei dintâi, trecerea timpului și distanța care îi separă, în ciuda bogăției de amintiri comune, aduc uneori tonuri mai intime. Sabina Cantacuzino este mai Tânără decât corespondentul ei cu cincisprezece ani, iar sora ei, Mariuța, care, în cazul unei „escapade“ la Paris, s-ar pune „sub aripa [sa] puternică“⁴, cu douăzeci. Destinatar ideal, bătrânul diplomat primește mărturisirile lor despre stările de spirit iscate de amintiri și de sen-

¹⁾ Scrisoare a Sabinei Cantacuzino din 20 ianuarie 1923.
²⁾ *Ibidem.* ³⁾ Xavier Arsène-Henry, *op. cit.*, p. 8. ⁴⁾ Scrisoare a Mariei Pillat din 15 februarie 1927.

timentul scurgerii anilor, de înnoirea familiei prin apariția noilor generații, de spectacolul politicii românești și internaționale sau de călătoriile pe care le fac sau visează să le facă. Nu lipsesc nici referirile, elogioase sau critice, la cărțile pe care le citesc, de curând apărute în Franța. Adevaratul combustibil al acestei corespondențe rămâne însă prietenia. „Prietenia afectuoasă“ între „doi bătrâni cu părul alb“ despre care scrie Maria Pillat¹, „prietenia subtilă“, „fidelă“, „bună și veche“ pe care o evocă Sabina Cantacuzino. „Zece ani în care nu ne-am văzut și totuși continuăm să ne simțim atât de apropiati, printr-o corespondență continuă și prin sentimente de caldă prietenie, nu e acesta un lucru uimitoare?“² se minunează ea în ianuarie 1923.

Până să îl poată revedea, doi ani și jumătate mai târziu, pe Arsène Henry, Sabina Cantacuzino pornește din nou pe drumurile Europei Centrale, pe care le străbatea și înainte de 1914, când mergea la Carlsbad sau la Bayreuth³. Legendarul centru al termalismului european, rebotezat oficial Karlovy Vary, devine, în ochii ei, prin însuși numele lui și prin tensiunile etnice care-l înconjoară, un simbol al noii Europe Centrale. În observații remarcabile, Sabina Cantacuzino împărtășește prietenului ei noua și uimitoarea percepție a acestui spațiu altădată familiar, a cărui geografie postbelică alungă vechea hartă mentală de dinainte de 1914. O geografie dramatic schimbată de înmulțirea frontierelor, a controalelor, a etapelor și constrângerilor practice de tot felul – tot atâtea semne ale înstăpânirii noilor state pe ruinele defunctului Imperiu Austro-Ungar. Pentru a străbate

¹⁾ Scrisoare a Mariei Pillat din 20 august 1922. ²⁾ Scrisoare a Sabinei Cantacuzino din 20 ianuarie 1923. ³⁾ Sabina Cantacuzino, *op. cit.*, p. 135; *Din viața familiei Ion C. Brătianu 1914–1919*, Humanitas, București, 2014, p. 13.

acest nou spațiu al fragmentării politice, scrisorile, ca și oamenii, au nevoie de mai mult timp ca altădată. Într-o dintre ele, Sabina Cantacuzino se întrebă: „Unde sunt vremurile bune când, pentru a mă odihni, aş fi luat Orient Expressul, care m-ar fi dus în 48 de ore, contra unei sume derizorii în lei, în frumosul și iubitul Paris?”¹

La fel ca pasiunea pentru muzică, cea pentru politică îi apropie pe Sabina Cantacuzino și Arsène Henry și alimentează constant corespondența lor. „Dați-mi vești despre voi toți și, de asemenea, despre politică. Este un lucru care continuă să mă intereseze și de care nu mă pot lipsi“, îi scrie ea în februarie 1921.² Politica însuflătorește atât scrisorile ei, cât și ale Mariei Pillat și ne dezvăluie ceva din atmosfera și discuțiile din familia Brătianu, mai ales în perioadele tensionate ale actualității: neutralitatea României, care se prelungește, spre exasperarea unei părți a lumii politice franceze în frunte cu Georges Clémenceau, conferința de pace, unde maniera în care e tratată România de aliații ei suscita indignarea epistolară a celor două surori, criza provocată de renunțarea la tron a prințului Carol sau momentul în care Partidul Național-Tărănesc, „partidul ajuns prin perfidie la putere“, cum scrie Maria Pillat, formează primul său guvern în 1928.

Satisfacției pe care i-o dă Sabinei Cantacuzino formația României Mari – răsplată a luptei de trei generații a familiei sale și a angajamentului ei personal în timpul războiului – i se asociază conștiința pericolelor ce pândesc această nouă țară, începând cu amenințarea sovietică, cea mai evidentă la începutul și mijlocul anilor 1920. Sentimentul unei datorii încă nestinse față de noua și fragila construcție politică se hrănește, după cvasimiraculoasa

¹⁾ Scrisoare a Sabinei Cantacuzino din 12 ianuarie 1922. ²⁾ Scrisoare a Sabinei Cantacuzino din 11 februarie 1921.